

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№2 (30) сәуір-маусым 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Исламжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аязан Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустан Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_125-133

FTAMP 03.20.00

АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Ғ. Ибраева¹ , А.С. Темирханова^{2*} , Т.С. Садықов²

¹М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Қазақстан, Петропавл;

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Нұр-Сұлтан.

* Автор-корреспондент

Е-mail: akmaral1971@mail.ru (Ибраева), asema_sko@inbox.ru (Темирханова), sadykov_ts@enu.kz (Садықов).

Андатпа. Мақалада қазіргі кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар жүйесінде этнос және этногенез теорияларын зерттеудің мәселелерін, этникалық зерттеулердегі негізгі методологиялық әдістемелерін талдаған ізденістерді жүйелейді. Сонымен қатар аталған мақалада этнос, этногенез, этникалық тарихқа көңіл бөлінеді.

Этнос ұғымы, оның пайда болуы, рөлі, тарих процесінде дамуы әлі күнге дейін ғылымда біржақты түсінік жоқ екені белгілі. Әр этностың өмір сүруі мен одан әрі дамуы көп жағдайда басқа этностармен өзара тығыз байланыста болған. Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев қазақ тарихында қандай мәселесі болмасын жан-жақты зерттеген. Әсіресе қазақ халқының шығу тегі мен мемлекет болып қалыптасу тарихы туралы аса қажетті зерттеулерінің маңызы зор. Тарих теориясының негізін қалаған ғалым-зерттеуші әлі де айтары мол еді. Біздің пікірімізше, ғалымның шәкірттері мен артында қалған ұрпағы қазақ тарихын одан да биік деңгейге көтереді.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, академик, этнос, ұлт, тарих, тұлға, концепция, этногенез, теория, қазақ.

МРНТИ 03.20.00

АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА

А.Г. Ибраева¹, А.С. Темирханова², Т.С. Садықов²

¹СКГУ им. М. Козыбаева, Казахстан, Петропавловск;

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан.

*Корреспондирующий автор

Е-mail: akmaral1971@mail.ru (Ибраева), asema_sko@inbox.ru (Темирханова), sadykov_ts@enu.kz (Садықов).

Аннотация. В статье систематизируются проблемы изучения теорий этноса и этногенеза в системе гуманитарных наук на современном этапе, исследования, в которых проанализированы основные методологические вопросы этнических исследований. Также в данной статье уделяется внимание этносу, этногенезу, этнической истории.

Известно, что понятие этноса, его возникновение, роль, развитие в процессе истории до сих пор не имеют однозначного понимания в науке. Существование и дальнейшее развитие каждого этноса во многом было тесно связано с другими этносами. Академик Манаш Кабашевич Козыбаев всесторонне исследовал проблемы казахской истории. Особенно важны необходимые исследования казахского народа о происхождении и истории становления государства. По нашему мнению, ученики и потомки ученого поднимут казахскую историю на еще более высокий уровень.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, академик, этнос, нация, история, личность, концепция, этногенез, теория, казах.

IRSTI 03.20.00

ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS

A.G. Ibraeva¹, A.S. Temirkhanova², T.S. Sadykov²

¹M. Kozybayev NKSU, Kazakhstan, Petropavlovsk;

²L.N. Gumilyov University, Kazakhstan, Nur-Sultan.

*Corresponding author

E-mail: akmaral1971@mail.ru (Ibraeva), asema_sko@inbox.ru (Temirkhanova), sadykov_ts@enu.kz (Sadykov).

Abstract. The article systematizes the problems of studying the theories of ethnos and ethnogenesis in the system of humanities at the present stage, studies that analyze the main methodological issues of ethnic studies. This article also focuses on ethnos, ethnogenesis, and ethnic history.

It is known that the concept of an ethnos, its origin, role, and development in the process of history still do not have an unambiguous understanding in science. The existence and further development of each ethnic group was in many ways closely related to other ethnic groups. Academician Manash Kabashevich Kozybayev comprehensively investigated the problems of Kazakh history. The necessary research of the Kazakh people on the origin and history of the formation of the state is especially important. In our opinion, the students and descendants of the scientist will raise the Kazakh history to an even higher level.

Key words: Manash Kozybayev, academician, ethnos, nation, history, personality, concept, ethnogenesis, theory, Kazakh.

Кіріспе. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің әр түрлі деңгейде сөйлеген сөздерінде, осы кезге дейін жариялаған кітаптарында тәуелсіз Қазақстанның өмір шындығына сай жаңа тарихын жазуға және сол арқылы халқымыздың жаңа тарихи санасын қалыптастыру ісіне әрдайым назар аударады. Ол өткен тарихын білмеген, өзінің ұлттық қасиеттерінен айырылған халық қасіретке ұшырайтындығы туралы, өзінің жақсысы мен жайсаңын сыйламаған адам басқаларға құрметті бола алмайтындығы жөнінде, өткенге тас атқан бейбаққа келешек қарғыс жаудыратыны хақында терең тұжырымдар жасады. Қазақстанның жаңа, шыншыл тарихын жазуға батыл кірісуге еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі қолайлы жағдайлар туғызады. Тәуелсіздіктің қарсаны мен оның алғашқы жылдары тарихи тақырыпқа қалам тартушылар саны көбейді (Нұрпейіс, 2007: 27).

Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген кезекті мақаласында қайта жаңғырған қазақ мемлекетінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес екендігін атап өткен. Тарих тұрғыдан алып қарасақ, 30 жыл деген қас-қағым сәт екені белгілі. Бірақ, бұл бірқатар халықтар үшін қиындық пен қуаныш, дағдарыс пен даму алмасқан тұтас дәуір десек артық болмас. Біз осы жолдан өтіп келе жатқанымыз анық. Этнос пен этногенез мәселелері ғылымда аса күрделі болып табылады. Оларды шешу әрекеттері біздің елде де, шетелде де маңызды орынға ие. Бірақ этногенездің мәнін ашатын теориялық құрылымдар әлі де көптеген ғалымдар мен адамзаттың ойлау бөлігі ретінде танылмады. Отандық этнологияда маңыздылардың бірі болып табылатын және әлі күнге дейін түпкілікті шешілмеген этногенез мәселесі этностың табиғатын түсінумен тығыз байланысты.

XX ғасырдың екінші жартысында этнологияның жаңа ғылымы қалыптасты, оның негізгі тұжырымдамасы этнос болып табылады. Этнос – бұл биоәлеуметтік құбылыс, оған биологиялық және әлеуметтік факторларды, материалдық және идеалды алғышарттарды, психологиялық және

мәдени ерекшеліктерді ескеретін ерекше тәсіл қажет. Олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты және этникалық қауымдастықтарды құру мен дамытуда қажетті құрылымдық элементтердің ажырамас бірлігі ретінде әрекет етеді. Философия ғылымдарының кандидаты Айрат Зарипов өзінің «Этногенездің жалпы мәселелері және ғылыми теория» деген мақаласында этнос ұғымына мынадай анықтама береді: «Этностар – бұл адам бірлігінің формасы, ол мүшелердің ішкі байланысының арқасында сақталады, бұл олардың өзін-өзі тануында айқын көрінеді. Бұл жағдайда өзін-өзі тану әр адамға осы топпен өзін-өзі анықтауға мүмкіндік беретін критерий болып табылады. Этникалық топтың қалған белгілері трансформациядан өтіп, оларға сүйене отырып, қауымдастықты белгілі бір тұтастық ретінде бөліп көрсету әрдайым мүмкін болмағандықтан, этникалық өзін-өзі тану іс жүзінде жалғыз критерий болып қала береді, соның арқасында адамдарды осы топқа біріктіруге болады».

Бірқатар іргелі сәттер этногенез процесінің тарихи сипатын және жекелеген халықтардың генезисін нақты көрсетеді. Әр халықтың таралу аймағы бар және осыған байланысты халықтар мен өсімдіктер мен жануарлар әлемінің ішкі және түрішілік категориялары арасындағы сыртқы ұқсастық байқалады. Алайда, халықтардың диапазонмен байланысы өте күрделі және көптеген әлеуметтік факторлармен делдал болады, бұл халықтардың немесе олардың бөліктерінің басқа географиялық жағдайлары бар жаңа аймақтарға қоныс аударуының көптеген тарихи мысалдарымен көрінеді, бірақ мәдени және этникалық ерекшеліктерін толық сақтайды. Қазіргі дәуір бізге этникалық топтардың едәуір санының қарқынды эмиграциялық процесінің нәтижесінде қалыптасудың көптеген мысалдарын ұсынады, олар аумақтық тұрғыдан мегаполистерден толығымен ажыратылған, бірақ көптеген ұрпақтар үшін этникалық дәстүрлерді сақтайды және қоршаған халықтың мәдени дағдыларын іс жүзінде біріктірмейді. Осылайша, этногенез процесі табиғи ортамен тығыз байланыста зерттелуі керек, онсыз кейбір жағдайларда көп нәрсе түсініксіз болып қалуы мүмкін, бірақ бұл әлеуметтік-тарихи процесс және ол ең алдымен тарихи зерттеудің объектісі болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Ғалым Манаш Қозыбаевтың еңбектеріндегі этнос тарихы байланысты тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау және жинақтау әдістері кешенді қолданылады. Зерттеліп отырған мәселе отандық және шетелдік тарихнамада өзіндік орны бар өзекті тақырыптардың бірін екендігін көрсетеді. Кейінгі түркі халықтарының қалыптасуының ежелгі тарихы мен этногенетикалық үрдісінің терең тарихи тамырын жан-жақты қарастырған. Біз мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан кейін түркітілдес халықтардың этностық байланыстары мен туыстық қатынастарын зерттеуді назарға алып, саяси және мәдени контексте маңызды басымдық ретінде танылған Елбасы – Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың идеялары мен бастамаларын әлемдік интеграциялық үдерістер жағдайында түркі халықтарын жақындастыруға бағытталған ортақ тарихи бастаулар мен түркі бірлігінің маңыздылығын жиі еске аламыз. Осыдан түркі тектес халықтардың этникалық тарихы мен этногенезі тақырыптарының ғылыми-тарихи өзектілігі, қазіргі заманның әлеуметтік және идеологиялық мәселелерінің жазықтығына шығатыны туралы қорытынды шығарамыз. Жаһандану дәуірінде Түркі әлемі оны құрайтын халықтардың этникалық бірегейлігі мен мәдени ерекшеліктерін сақтауға жан-жақты үмтылуда.

Талқылау. Мақалада қазақ ұлтының пайда болу мәселесі, оның қалыптасу кезеңдері, сондай-ақ қазақ ұлтының мәнін білу жолдары туралы айтылады. Зерттеудің ерекшелігі – этногенез процесін, ең алдымен, табиғи жағдайларға, содан кейін экономикалық, экономикалық, саяси, мәдени, тарихи, психологиялық факторларға байланысты күрделі қарама-қайшылықты процесс тұрғысынан қарастыру. Бұл құбылыстар әзірше қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде жеткілікті зерттелмеген. Сонымен қатар, мақалада пікірталас мәселелеріне де назар аударылған. Тарихи процесті қайта ойластыру, жаңа тарихи ойлауды қалыптастыру мәселелері күн тәртібіне шыққан кезде саясаттану мен жалпы ғылым әлеуметтік – саяси модельдердің түбегейлі өзгеруі деп аталатын кезеңдерде ерекше маңызға ие болады.

Халықтың қалыптасуы – өте күрделі мәселе болып табылады. Ұлттың қалыптасуы үшін келесі жағдайлар қажет: біріншіден, мәдениет дамуының белгілі бір деңгейі; екіншіден, белгіленген шекаралары бар аумақ; үшіншіден, қалыптасқан қоғамдық-этникалық сана; төртіншіден, қалыптасқан тіл; бесіншіден, көптеген этникалық өкілдерге тән белгілі бір сыртқы

келбеті; алтыншыдан, этностың негізгі этносаяси немесе тарихи-географиялық белгілерін көрсететін мемлекет атауы.

Саясаттану ғылымы ғылыми мәселелерге жаңа көзқарас, еркін шығармашылық ізденіс, сонымен қатар этногенез, мемлекеттілік, көшпенділер ғылымы, дінтану, халықаралық қатынастар және ортақ тарихи мұра мәселелеріне қызығушылықты арттыру түрінде анықталған жаңа сапалы сипаттамаға ие болды. Этностық бірегейлік пен ұлттық идеяның даму жағдайы мемлекеттіліктің даму тарихы мен динамикасын зерделеудің алыпсатарлық, абстрактілі және жеңілдетілген тәсілдерінен еркін терең, жан-жақты проблемасын қояды.

Қазақ халқының пайда болу мәселесін зерделеу кезінде Қазақстан жерін мекендеген ежелгі тайпалардың өмір тарихына назар аудару қажет. Қазақ халқының тікелей ата-бабалары қазіргі Қазақстан аумағы арқылы 3-2 мың жыл бұрын көшіп келген тайпалар деп айтуға болмайды. Соған қарамастан, егер халықтың пайда болуы экономикалық қызметтің дамуымен, өзіндік мәдениеттің пайда болуымен, тілдің қалыптасуымен тікелей байланысты болса, онда бұл тайпалар қазақ халқының қалыптасуына тікелей қатысты болды.

Ежелгі заманда Қазақстанды мекендеген тайпалардың өмірін зерттеу дәстүрлі түрде қола дәуірінен басталды. Қазақстан аумағында және біздің дәуірімізге дейінгі 2-1 мыңжылдықтар аралығында шекаралас аймақтарда өмір сүрген тайпаларды мәдениеті бойынша андроновтықтар деп атайды. Дегенмен, андронов тайпалары туралы нақты ақпарат жоқ. Алайда ғалымдар қазақ этносының нәсілдік-генетикалық дамуы қола дәуірінен бастау алады деп есептейді. Мұны Қазақ ұлттық және ежелгі Андронов мәдениеттерінің кейбір үқсастықтары растайды. Қазақстан аумағында Андронов мәдениетінің көптеген ескерткіштері сақталған. Қыш бұйымдарындағы андроновтықтардың өрнектері Қазақ кілемдерінің, әшекейлерінің, киіз үй бұйымдарының заманауи үлгілерімен үйлеседі.

Отқа, ата-бабалардың рухына табыну, қойлардың, жылқылардың көп мөлшерін өсіру және олардың өнімдерін тамаққа пайдалану андроновтар мен қазақтардың тұрмыс салтының туыстық жақындығын айғақтайды. Қазақтардың кейінгі тайпалармен этногенетикалық байланысы бар: сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, сарматтар және т.б.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, үйсін тайпалары мен кейінірек қалыптасқан қазақ этностары арасында тікелей байланыс бар, мұны өмір салтының жалпы белгілері дәлелдейді. Бұл көшпелі өмір салтымен үйлескен мал шаруашылығының шешуші рөлі, киіз үйді тұрғын үй ретінде пайдалану, кешенді шаруашылық (мал шаруашылығы - егіншілік), сүт-ет тағамдары, астықтан нан пісіру және т.б. сонымен қатар, қоғамдық-әлеуметтік құрылымда үқсастық байқалады. Дерек көздеріне сүйенсек, үйсін қоғамы үш бөлікке бөлінген: сол қанаты, орталық қанаты және оң қанаты, оны үш қазақ жүзімен қатар жүргізуге болады. Бұл этногенетикалық сабақтастықты растайды.

Ғалымдардың пайымдауынша, қазақ халқының тікелей қосылуы түркі этногенезінің басталуына жатады. Түркі кезеңінің шаруашылық-мәдени өмірінің үлгілері кейінірек көптеген түркі халықтарына (қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар, башқұрттар, ноғайлар, алтайлар, тувалықтар, түрікмендер) ортақ болды.

Моңғол жаулап алуы алдында Қазақстан аумағын мекендеген түркі тайпалары біртұтас халық құруға дайын болды. Мысал ретінде қимақ-қыпшақ конфедерациясының одағы табылады. Қыпшақтар басып алған Алтайдан Еділге дейінгі аумақты парсы ақыны, саяхатшы және мемлекет қайраткері Насир Хосроу Дешті-қыпшақ (Қыпшақ даласы) деп атайды.

Алайда моңғол әскерлерінің басып кіруі бұл процесті баяулатып, оны бірнеше ғасыр бұрын артқа тастады. Қалыптасқан экономикалық және мәдени-этникалық байланыстар жойылды. Көптеген түркі тайпалары бытыраңқы, бұрынғы бірігуінен айырылды. Моңғолдардың әсерінен тайпалардың басқару жүйесінде, экономикалық қызметте, әдет-ғұрыптарда, дәстүрлерде өзгерістер болды. Сонымен бірге моңғолдардың басқыншылық әрекеттері Қазақстан халқының этникалық құрамына елеулі өзгерістер енгізді. Моңғолдармен бірге Қазақстан аумағына шығыстан келіп, манғыттар, барластар, қоңыраттар, татарлар және т.б. сияқты тайпалар қоныстанды.

Қазақстан аумағы әр түрлі этникалық топтардың көші-қонына үнемі ұшырады. Әсіресе ғұндардың, кейін түркі тайпаларының ұлы қоныс аудару дәуірінде және моңғол шапқыншылығы дәуірінде қарқынды этникалық араласу қазақтардың сыртқы келбетінде өз ізін қалдырды. Сонымен қатар, қарқынды этномиграциялық үрдістер кезеңінде қазақтардың ата-бабалары басқа этностық топтардың өкілдерімен араласып, оларды көбінесе өз этносына ассимиляциялады. Бұл моңғолдарға да қатысты. Олар бірте-бірте салт-дәстүрлерді, түркі тілін, дінін қабылдады. Бұл туралы XIII ғасырда араб географы Эль-Омари былай деп жазған: «Бұрын бұл мемлекет (Алтын Орда) қыпшақтардың елі болған, бірақ татарлар оларды жаулап алғанда, қыпшақтар олардың қол астындағылар болған. Осыдан кейін жеңімпаздар олармен араласып, туыстарға айналды, ал жергілікті тұрғындардың табиғи және тұқым қуалайтын қасиеттері жоғары болды, ал келгендер нағыз қыпшақтарға ұқсады». Сондықтан қазақтардың ата-бабалары Қазақстан аумағы өзінің туған жері болған тайпалардан шыққан деп есептеу керек.

XII-XV ғғ. Қазақстан жерінде және шекара маңы аумағында бірнеше мемлекеттер болды: Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы. Бұл мемлекеттердің тұрғындары өзбектер, өзбек-қазақтар, моңғолдар (моғұлдар) және ноғайлар деп аталды. Бұл атаулардың өзіндік этникалық және саяси маңызы болды. Егер «халық» ұғымы этникалық құрылым ретінде қарастырылса, онда ол «этноним» терминімен белгіленеді (өзбектер, қазақтар, қырғыздар). Өз мемлекетінің (тұрғылықты жерінің) атауына сәйкес аталған халық «политоним» терминімен анықталды (Моғолдар-Моғолстан мемлекетінің халықтары, ноғай - Ноғай ордасына жататын халықтар), яғни бұл ұғым этносаяси. Тарихи-этнологиялық әдебиетте тарихи-этнографиялық аймақта құрылған мемлекеттің халқы этносаяси қауымдастық деп аталады.

Халықтың этникалық және саяси тұрғыдан біртұтас болуы үшін, ең алдымен, өзінің тәуелсіз мемлекеттілігі болуы керек. Бірлікке ұмтылған тайпалар саяси тұрғыдан Ақ орда, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы және Моғолстан сияқты түрлі мемлекеттерге бытыраңқы болды. Алайда бұл мемлекеттер қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына, өзіндік этникалық кеңістіктің қалыптасуына негіз болды. Барлық қазақ тайпалары мен рулары әртүрлі мемлекеттерге кеткенімен, олар бір тілде сөйледі.

Қазақ халқының қалыптасуы XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың басы арасында, дербес тәуелсіз Қазақ хандығы құрылған кезде аяқталды. Осылайша, ұлттың қалыптасуының тағы бір шартына қол жеткізілді – өз мемлекетінің атауы. Қазақ хандығында ру-тайпалық сана біртіндеп әлсіреп, қазақтар үшін ортақ этникалық сана күшейе түсті. Осылайша «қазақ жері», «Қазақ мемлекеті», «Қазақ елі» деген ұғымдар пайда болды. Этникалық тарихи-хронологиялық құрылымдардың үш түрі бар: ру-тайпалық, халық, ұлт. Осы бірлестіктердің әрқайсысында өзіндік этникалық сана-сезім бар. Этникалық сана дегеніміз-адамның белгілі бір этникалық бірлестіктің мүшесі ретіндегі сана-сезімі.

Рулар мен тайпаларға бөліну дәстүрлері барлық уақытта сақталған. Қазақтарда және олар халық болып қалыптасқаннан кейін этникалық сананың барлық түрлері көрінді. Әсіресе қазақтардың халық ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңінде халықтық этникалық санамен салыстырғанда ру-тайпалық сана басым болды.

«Қазақ» атауының (этнонимінің) пайда болуы туралы көптеген пікірлер бар. Осы уақытқа дейін зерттеушілер бұл мәселе бойынша пікір таластыруда. Жазбаша әдебиетте «қазақ» деген атау пайда болған кезде ғылымда нақты тұжырым жоқ. IX – X ғғ. Жетісу және Оңтүстік Қазақстан жерлерінде өмір сүрген үш қарлұқ тайпасының жалпы атауы – «хасаки» болған. Қарлұқтардың қазақ этногенезіне тікелей қатысы болғаны белгілі. X–XI ғасырларға жататын араб құжаттарында, сондай-ақ орыс шежірелерінде жазбалар бар: Қара теңіздің солтүстік-шығысындағы Касаг қаласы, Касаг елі туралы. Кейбір ғалымдардың пікірінше, бұл жерде XI ғасырда Дон және Днепр жағалауларында біріккен және қалған қазақтардың үлкен қонысы туралы айтылады. X ғасырда билік еткен Византия императоры Константин Багрянородный Кавказдың солтүстік-батысында «қазақтар елі» бар екенін хабарлады. Мұсылман жазба деректеріндегі қазақ сөзінің алғашқы ескертулерінің бірі жасырын түркі-араб сөздігінде кездеседі. Ол мамлюк мысырында қыпшақтар құрған болуы мүмкін.

Қазақ ұлтының қалыптасуының соңғы кезеңі – бұл ХҮ ғасырдың екінші жартысының басында Шығыс Дешті Қыпшақ халқы қандай болған, өз дамуының әртүрлі сатыларында болған рулардың, тайпалардың конгломератынан белгілі бір тайпалар тобын бөлу, оқшаулау процесі. Бұл оқшаулау процесі бірқатар факторлардың, әсіресе саяси факторлардың әсерінен болды. Осылайша, жоғарыда келтірілген фактілерден көрініп тұрғандай, ұлттың қалыптасуы өте ұзақ процесс. Оның соңғы қалыптасуын белгілі бір уақыт кезеңімен сипаттау мүмкін емес. Алайда, тарихи, этнографиялық, антропологиялық және лингвистикалық деректер Қазақстанның ғалым-тарихшыларына XIV–XV ғасырларда қазақ ұлтының қалыптасу процесі аяқталды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері. Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы-этнолог, тарих және география ғылымдарының докторы, ақын Лев Николаевич Гумилевтің пікірінше, этникалық белгіні анықтайтын белгі – бұл тарихи тағдырдың ортақтығы нәтижесінде халықта қалыптасатын өзіндік сәйкестіліктің болуы. Дәл осы белгілерді этникалық топты бөлу кезінде негізгі деп санауға болады.

Кейбір жағдайларда этногенез ұғымы бойынша белгілі бір қалыптасқан қауымдастықтың пайда болуы мен одан әрі этникалық тарихы қарастырылады. Этногенез мыналармен тығыз байланысты: глотогенез – тілдің қалыптасуы, культуругенез, адам нәсілдерінің өзара әрекеттесу процесі. Этногенездің маңызды сипаты этноним болып табылады. Бірақ бұл факторлардың байланысы жанама болып келеді. Дәстүр бойынша, этногенез этнографиялық білімнің бір бөлігі ретінде қарастырылады, дегенмен этногенез мәселесін өзінің кеңдігі мен ерекшелігінде түсіндірген С.А. Токарев өзінің классикалық мақаласында былай дейді: «Этнографиялық ғылымның маңызды мәселелерінің бірі бола отырып, этногенетикалық процесс кейбір этнографтарды қызықтырмайды. Керісінше, әр түрлі мамандықтағы ғалымдар: тарихшылар, лингвистер, археологтар, антропологтар жеке халықтардың пайда болу мәселелерімен айналысты және айналысады. Сонымен қатар: этнографтар әлі күнге дейін бірқатар халықтардың, әсіресе еуропалық халықтардың этногенезі мәселелерін шешуде және шешуде өз әріптестерінен едәуір артта қалып отыр». Этникалық процестерді зерттеу кезінде негізгі күш-жігер, егер ол қазіргі заманға қатысты болса немесе бұрынғы этникалық процестер, мәдени, тілдік және бұрыннан бар немесе қазіргі кездегі халықтардың тарихи дамуы кезіндегі әлеуметтік-саяси өзгерістер талданатын болса, қайта құруға бағытталған. Айырмашылық айқын және бұл біздің зерттеуде шекараларды нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Ұлт тарихын еуроцентристік, отаршылдық көзқарас тұрғысынан пайымдауға тырысқан еңбектерге объективті, ғылыми тұрғыдан тойтарыс бере отырып, тәуелсіздігіне қол жетіп, өзін-өзі тануға, ата тарихын түгендеуге жаңа бағыт алған елімізде академиктің сүбелі еңбектерінің танымдық, тағылымдық және қолданбалық маңызы зор. Ғалым өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ тарихын жүйелі түрде саралап, ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, Отантану ғылымын жаңа сатыға көтергендігі баршамызға аян.

Қазақстан аумағы әр түрлі этникалық топтардың көші-қонуына үнемі ұшырады. Әсіресе ғұндардың, кейін түркі тайпаларының ұлы қоныс аудару дәуірінде және моңғол шапқыншылығы дәуірінде қарқынды этникалық араласу қазақтардың сыртқы келбетінде өз ізін қалдырды. Сонымен қатар, қарқынды этномиграциялық үрдістер кезеңінде қазақтардың ата-бабалары басқа этностық топтардың өкілдерімен араласып, оларды көбінесе өз этносына ассимиляциялады.

Түркі қағанаты алғашқы феодалдық мемлекет болғандығын анық. Қазақ халқының құрамына Қазақстанның оңтүстік аумақтарында тұратын қаңлылар кірді. Содан кейін олар солтүстік-батыс сармат тайпаларымен араласып кетті. Осының бәрі кейіннен қазіргі қазақ халқын қалыптастырған Қазақстанның алғашқы этностары болып табылады. Қазіргі Қазақстан аумағын түркі тайпаларымен қоныстандыру – қазақ халқының қалыптасуының екінші кезеңі. Уақыт өте келе ягма, дулат, болаттар, қарлұқтар және басқа да көптеген тайпалар пайда болды. Қазақстанның этникалық құрамы тек ұлғая түсті. Қазақ ұлтының қалыптасуы қоныстар мен тайпалардың әртүрлі өмірлік аспектілерінің жақындығы негізінде өтті.

Қазақ топырағынан жаралған түркі тектес тайпалар, түркі тектес ұлыстар адам баласының тарихына өшпес із қалдырғаны белгілі. Дей келе, заманымыздың X ғасыр шенінде Еуразия

сахарасында сан тайпалардың жиынтығы болған тектерден этностардан бөліну процестері басталғаны белгілі. Лев Гумилев айтқандай, XI ғ. түркі суперэтнос санатында сөне бастады деген деректер келтірген (Гумилев 1989: 19). Қыпшақ «түркі» деген жинамалы этнонимді ысырып тастап, өзі супер этносқа – барлық тайпалардың жиынтық атауына айналды, басқа түркі тайпалардың бірден-бір ұйтқысы болды деген пікірін келтірген. Оны Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресіндегі деректермен нақтылайды. Ғалым «қыпшақ», «қазақ» атаулары қатар шыққандығын айтып, ол тарихтың бір белесінде қыпшақ одағына кірді де, сол сәтте жалпы түрік тайпалары сияқты қыпшақ тонын жамылып жүре берді деген тұжырым жасаған. Оны парсы, Византия, араб, орыс, қытай тарихи деректерімен дәлелдеп көрсеткен.

«Қазақ» атауының төркіні туралы бірқатар ғалымдардың тың деректерін келтіріп, оның қай кезеңде пайда болғандығын талдап, қыпшақ деген халық болып аталған қазақтар түркі әлемінің қара шаңырағы болған деген ойын айтқан. Егер атақты шығыстанушылар Н. Аристов пен А. Бернштам ғұндарды түркі этногенезінің мәйегі деп қараса, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қазақты түркілердің мәйегі есебінде қарастыратынын ашып айтқан. Ғалым Манаш Қабашұлы моңғол үстемдігі кезінде де қазақ этносы өзінің даму жолын тоқтатпағанын айтады. Автордың айтуынша моңғол империясы барша қазақ жерін біріктіріп, ататегінен келе жатқан қасиеттерін сақтағандығы туралы мәліметтер келтірген.

Ғалым жаңа дәуірде әлемдік өркениетке мән мен сән берген, үн мен күй берген, сыр мен жыр берген Дала өркениетінің ұлыларының үлесі зор екендігін ерекше атап өткен. Сондай-ақ Дала өркениеті ғылым мен білімге, өнерге, рухани өмірге ғажайып үлес қосқандығын көрсеткен. Бірқатар зерттеулер көрсетіп отырғандай моңғол шапқыншылығына дейін қыпшақтардың жетекшілігімен қазақ этносының қалыптасу кезеңі өзінің аяқталу кезеңіне енді.

Бүгінгі таңда генетикалық деректер қазақтардың антропологиялық зерттеулеріне қайшы келмейтін тарихи деректерді толықтырады. Оразақ Ысмағұловтың деректері бойынша, 20 ғасырдағы қазіргі қазақтар 13 ғасырда антропологиялық тұрғыдан қалыптасты және 13 ғасырдағы Алтын Орданың көшпелі халығынан еш айырмашылығы жоқ (Исмагулов, 2007: 65). Бұл тұжырымдар кластерлік талдау жүргізген Л.Т. Яблонскийдің деректерімен расталады, соның нәтижесінде Алтын Орданың (төменгі Поволжье) көшпелілеріне қазіргі қазақтар ең жақын болып шықты, ал қазіргі татарлар, өзбектер және чуваштар Алтын Орданың қала тұрғындарына жақын болып шықты (Яблонский, 2008: 29). Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, қазақтар генетикалық және антропологиялық тұрғыдан Алтын Орданың негізгі «мұрагерлерінің» бірі болып табылады деген тұжырым жасалған. Сонау екі мыңжылдық жігінде аты аталатын қазақтар, көк теңіздің солтүстігін, Қобаннан шығысқа қарай мекендеген «Қазақия» елі күш алып, бір этносты өз атымен біріктірді. Басқаша айтқанда, сайын этностардың эволюциялық дамуы 1500-2000 жылғы созылды.

Сондай-ақ әлемдегі өз орнына деген әлеуметтік-психологиялық танымдар мен стереотиптерді қамтитын этникалық қауымдастықтың ділдік түсініктерінің жиынтығын да айта аламыз. Рулар мен тайпаларға бөліну дәстүрлері бұрынғы уақыттан сақталған.

Өтеміс қажының «Шыңғыснама» еңбегінде қазақ хандары династиясының негізін қалаушы Жошы ұрпағы Орыс хан (1369-1376) деп санаған. ХҮ ғасырдың екінші жартысында қазақ деген термині Шу мен Талас өзендері аралығындағы өзбек ханы Әбілхайырдан көшіп келген тайпалар тобы аталды. Өзбек ұлысынан Жетісуға қоныс аударған Жәнібек пен Керей қазақ халқы этногенезі шешуші рөл атқарған. Бірақ бұл рөлдің маңызы халықтың өзін қалыптастыруда емес, оның қазіргі атауында еді. Өзбек хандығы Әбілхайыр ханның саясатына наразы бір топ бытырап кеткен тайпалар ғана емес, сол жерде Дешті Қыпшақта тұрған рулар мен тайпалардың бірігуі, Орыс ханның ұрпақтары ұлысының халқы бөлініп, Жетісуға қоныс аударды. Сондықтан қоныс аудару қазақ халқының пайда болуын анықтаған жоқ, тек оны қосу үрдісін жеделдеткен. Бұл үдерістің өтпелі сипаты «өзбек-қазақ» терминімен жақсы дәлелденген. Қазақ ұлтының қалыптасуының соңғы кезеңі – бұл ХҮ ғасырдың екінші жартысының басында Шығыс Дешті Қыпшақ халқы қандай болған, өз дамуының әртүрлі сатыларында болған рулардың, тайпалардың конгломератынан белгілі бір тайпалар тобын бөлу, оқшаулау үрдісі. Бұл оқшаулау процесі бірқатар факторлардың, әсіресе саяси факторлардың әсерінен болған.

Қазақ халқының ақтық білім алуына бірнеше ғасыр өтті. Кезең XIV ғасырда басталып, XVI ғасырдың басында аяқталды. Осы уақыт ішінде кез-келген ұлт қалыптасатын маңызды жағдайға қол жеткізілді – олар өз мемлекетінің атауын ойлап тапты. Бірте-бірте моңғолдардың ұстанымдары әлсірей бастады, ал қазақтың этникалық санасы тек күшейе түсті. Түркі тайпалары моңғолдармен бірікті, өйткені олар көшпелі өмір салты, руханият және мәдениет туралы ұқсас түсініктерге ие болды. Содан кейін ұлттық атауы бар біртұтас мемлекет құру идеясы пайда болды. Осылайша қазіргі қазақтардың ата-бабалары ұлтты қалыптастыру жолына түсті. Бірыңғай ұлт құруға ұмтылыс болғанымен, қазақтарда бұрынғысынша жүздерге бөліну болды. Өз кезегінде жүздер руларға бөлінді, олардың арасында субгенуска бөлінген үлкен бірлестіктер болды. Әрбір бірлестік жауынгерлік тумен ерекшеленді, сонымен бірге «Алаш» деген жалпы атау болды. Ту – таңба деп аталатын жалпы белгі. Әр тұқымның өзіндік белгісі болды, олар жануарларды, күнделікті заттарда, қару-жарақтарда, сәулет өнерінде қолданылды. Тамға – бұл жай ғана жалпы белгі емес, өзіндік шығу тарихы бар символ. Әрбір жалпы белгінің шығу тегі әлі күнге дейін сенімді емес. Бұл қазақ халқының тарихын әлі де зерттеу керек екенін көрсетеді, өйткені қазіргі тарихшылардың бәрі бірдей біліне бермейді. Әрбір таңба – әлемдік мәдениеттің қазынасы. Сондай-ақ шежіре бар. Мұндай жинақтарда Қазақстан аумағында бұрын мекендеген тайпалардың қалыптасу тарихы сипатталған. Қазақстан халқының қалыптасуының ұсынылған кезеңдері жаңалықтардың, әлеуметтік-саяси талдаулардың арқасында белгілі. Белгілі деректер бойынша, қазақ ата-бабаларына ұлттық мәдениеттің қалыптасуы қаншалықты қиын болғанын көрсетеді. Сондықтан қазіргі қазақтарға ғасырлар бойы қалыптасқан нәрсені сақтау керек.

Екінші мыңжылдық ішінде Дала өркениетінің, қазақ халқының жоғалтқандары да аз емес еді. XVIII ғасырда көшпенділік өркениеттің қабырғасы сөгіліп, отаршылық жүйесі Еуразия даласында жүзге тарта ұлттар мен ұлыстарды жойып жіберген. Бірқатар халықтардың генефонды әлсірегендігі белгілі. Дегенмен қазақ халқы өз болмысын сақтап қалған еді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ халқының этногенезі туралы мәселені антропологиялық тұрғыдан бір мезгілде қарастыру қажет деп айтуға болады. Тарихи кезеңге қарамастан, этномәдени мұраның объективті тасымалдаушысы және негізгі құрушысы әрқашан адам болған және болып қала береді. Жекелеген этникалық топтардың географиялық орналасуына байланысты мұрагерлік белгілердің көріну жиілігі әр түрлі болатыны белгілі. Бұл генетикалық байланысты ұлттардың нәтижесін шығарып, олардың өзара байланысын анықтай алатын адамның биологиялық табиғаты.

Белгілі бір гендердің белгілі бір халықтың өкілдері арасында таралуы халықтың этникалық тарихының, оның көші-қонының, ассимиляциясының сөзсіз дәлелі болып табылады. Демек, ғасырлар бойы бақыланып келген генетикалық ерекшеліктер негізіндегі антропологиялық талдауды негізге ала отырып, Қазақстан халқының этникалық та, тарихи дамуының да негізгі бағыттарын анықтауға болады. Сайып келгенде, этногенез процесі жедел процесс емес, ол қарапайым қоныс аударумен жүрмейді. Этногенез – бұл тұрақты процесс, ол үздіксіз және әрқашан жағдайларға немесе саяси ерік-жігерге қарамастан жүреді. Сондықтан қазақ этносы – бұрын-соңды қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген, ешқайда жай жоғалып кетпеген және қандай да бір жолмен қазақтардың этногенезін анықтаған халықтардың ұжымдық бейнесінің даму жолы болып табылады. Бұрын халық өзін сәйкестендіруге мүмкіндік қандай да бір белгілі бір этносом, ол сезіне білуі тиіс тиесілігін оған және дамытуға этническое самосознание, ол зарождаясь артуда уақыт ішінде. Этногенез-бұл тұрақты процесс, ол үздіксіз және әрқашан жағдайларға немесе саяси ерік-жігерге қарамастан жүреді. Сондықтан қазақ этносы-бұрын-соңды қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген, ешқайда жай жоғалып кетпеген және қандай да бір жолмен қазақтардың этногенезін анықтаған халықтардың ұжымдық бейнесінің даму жолы.

Information about the authors:

A.G. Ibraeva – Doctor of history, professor. M. Kozybayev NKSU. Kazakhstan, Petropavlovsk, akmaral1971@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>;

A.S. Temirkhanova – PhD student of the Department of History of Kazakhstan. L.N. Gumilyov university, Kazakhstan, Nur-Sultan, E-mail: asema_sko@inbox.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>;

T.S. Sadykov – Doctor of history, professor. L.N. Gumilyov university, Kazakhstan, Nur-Sultan, E-mail: sadykov_ts@enu.kz. <https://orcid.org/0000-0002-5656-162X>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Нүрпейіс К. Тарихи тұлғалар / Бас редак. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 376 б.

Әбіл Е.А. Кіріспе сөз. // ҚМПИ ЖАРШЫСЫ №1 (45), 2017.

Қозыбаев М.Қ. Ата тарихы туралы үзік сыр. // Ақиқат. – №12. – 1992

Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік / Құраст. І.М. Қозыбаев. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 448 б.

Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989. – 55 б.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – А., 1992. – С.254.

Исмагулов О. Сихымбаева К.Б. Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. – Алматы, 2007. – 240 с.

Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.6. – Донецк. 2008. – С. 269-286.

REFERENCES:

Nurpeiis Q. Tarihi tulǵ alar / bas redak. B. Aiaǵ an. – Almaty: Qazaq ensiklopediasynyń. Bas redaksiyası, 2007. – 376 b.

Bbil E.A. kirispe syz. // QMPI jarshysy №1 (45), 2017.

Qozybaev M.Q. Ata tarihy tǵraly ǵzik syr. // Aqıqat. – №12. – 1992.

Qozybaev M. Kieli tǵelsizdik / Qurast. I.M. Qozybaev. – Almaty: Baspalar ǵıı, 2009. – 448 b.

Gǵmilev L.N. ejelgi Resei jǵne Uly dala. – M., 1989. – 55 b.

Klǵshtornı S.G., Sultanov T.I. Qazaqstan. ǵsh myńjyldyq shejiresi. – A., 1992. – 254 B.

Ismagǵlov O., Sıhymbaeva K.B. Ismagǵlova A.O. qazaqtardyń etnikalyq dermatoglifikasy. – Almaty, 2007. – 240 s.

Iablonskıı L.T. Povolje ortaǵ asyrlyq halqynyń paleoantropologiasyna//orta ǵ asyrlardaǵ y Eǵropa dalalary. T.6. – Donesk. 2008. – 269-286 b.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_249-252

FTAMP 03.23.55

СЫН-ШҚІР

Нәбижан Мұқаметханұлы. «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» кітабына /Ред.: ҚР ҰҒА академигі Х.М. Әбжанов, тарих ғылымдарының докторы А.И. Құдайбергенова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 250 б.

К.Н. Балтабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Рецензия «Отандастар қоры» коммерциялық емес Акционерлік қоғамының «Қазақтардың Қазақстанмен шекаралас мемлекеттердің аумақтарын қоныстану тарихын зерделеу» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Нәбижан Мұқаметханұлын Қазақстандағы, Қытайдағы, тіптен әлемдегі қазақ диаспорасына таныстырудың қажеті жоқ, тек ғылымға енді ғана келген, тарихқа жаңадан ден қойып жүрен жас зерттеушілер болмаса. Автор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогикалық қызметін атқара жүріп, Қазақстан Республикасының 30 жылдығына арнап жазған «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» атты іргелі монографиясын жариялады. Мұнда ескеретін жайт, бұл еңбек мемлекет қаржыландыратын қандай да бір міндеттелген ғылыми жоба аясында орындалған жұмыс емес, автор өзінің жүрек қалауымен көп жылғы зерттеуінің тұжырымдамасы іспеттес құнды дүние. Одан біз автордың кәсіби тарихшы, қытайтанушы және саясаттанушы ғалым екенін аңғарамыз.

Аталмыш монография бес тараудан құралған. Онда XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықта, қазақ диаспорасының қалыптасуына ықпал еткен негізгі оқиғаларды халықаралық қатынастардағы күрделі өзгерістерге байланыстырып пайымдайды. Зеттеуші бұл тақырып аясындағы өзіне дейінгі ғалымдардың тарихнамасын барынша оқып саралай отырып оң бағасын берген (9-13 бб.). Қазақстандағы Қытай, Моңғолия және Ираннан келген тарихшы, лингвист шығыстанушы қандас (репатрианттардың) ғалымдардың ғылыми еңбектерінің құндылығын жоғары бағалайды. Ал дереккөздерге тоқталғанда, естелік жанрындағы дерек материалдары ретінде пайдалану барысында, оларды басқада тарихи жазба құжаттармен салыстырып қолданудың қажеттілігін нақты мысалдармен атап көрсетеді. Сондай-ақ «...мемуарлық еңбек жазушылардың тарихқа да, жас ұрпаққа да, өзіне де жауапкершілікпен қарап, көздері көрген, басынан кешкен шындықты ғана жазып қалдырғаны абзал болар еді» (15 б.), - деп ескертеді.

Монографияның «Қазақ халқының бөліну үдерісі» деп аталатын бірінші тарауында, халқымыздың бөліну үдерісінің - еліміздің тағдырын басқа мемлекеттер шешуімен байланыстырып түсіндіреді. Оның себептерін Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардағы өзгерістер негізінде қарастырады. XVIII ғасырдың 30-жылдары қазақ қоғамының саяси өміріне Ресейдің отарлық саяси факторының қосылғанын (21 б.), ал 50-жылдары «Шығыс бүйірден Цин империясының қысқан жағдайының қалыптасқанын» (25 б.) атап көрсетіп, қазақ даласының екі империяның таласына түскенін түсіндіреді.

Жұмыстың «Қазақтардың Қытай мемлекеті құрамында қалуы» атты параграфында, қазақтардың Алтай, Тарбағатайдағы және Іледегі атажұртына қалай көшіп барғаны және Цин империясының құрамында қалай қалып қойғаны тарихи құжаттар негізінде талданып көрсетіледі.

Автор Ресей мен қытайлық Цин империясы кезіндегі екі елдің әлеуметтік даму деңгейіндегі айырмашылық мәселесіне талдау жасайды. «Ол кезде патшалық Ресейде капиталистік өндірістің дами бастауына байланысты, оларға шикізат көздері және одан өндірілген өнімдері саудалайтын нарық қажет болды. Сондықтан олар экспанциялық бағытта – Қазақстан, Орталық Азия, одан әрі Үнді мұхитына бет алды. Бұл мақсатын іске асыру үшін орыс үкіметі әскериленген қоғамдық күшті, яғни баукеспе казактарды алға салып пайдалану саясатын қолданды», - дейді.

Ал Цин империясы ертеректе Жоңғар хандығының бақылауында болған қазақ жерлеріне саяси бақылау орнатуды көздеді. Сондықтан олар қазақтардың шығыстағы атажұртына қайта көшіп баруын шектеу саясатын қолданды. Алайда екі ел арасында саяси және экономикалық сауда байланыстарының өрістеуіне байланысты қазақтар шығысқа қарай жылжып көшіп отырды. Тіпті Цин империясының шекара қарауылдарынан өтіп барып қоныстанды. Сонымен Ресей отарындағы қазақтар және Цин империясына тәуелді қазақтар құбылысы қалыптасты. Қытай мен Ресей өздерінің қазақ даласындағы мемлекеттік шекарасын анықтап алу керек болды.

1864 жылдың 7 қазан күні Қытай мен Ресей өкілдері Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісіміне» қол қойды. Аталмыш Құжат бойынша қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі қазақтар жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге тән болған өңірдегі қазақтар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енді.

Содан кейін қытайлық ресми құжаттарда жаңа түсініктер қолданысқа енді: «Ресей қазақтары», «Ресейге қараған қазақтар» және «Қытай қазақтары», «Қытайға қараған қазақтар» деген жаңа қоғамдық құбылыс (феномен) қалыптасты. Цин империясы провинцияларды әскери-әкімшілік жүйемен басқарған. Іле және Тарбағатай өңірлерінің қазақтары Іле генерал-губернаторының басқаруына қарады, ал Алтай өңірі қазақтарды Улиастай генерал-губернаторының Қобдадағы уәзіріне басқартады. Алайда қазақтардың дәстүрлі қоғамдық басқару формасы сақталды. «Ақалақшы (Болыс), Мыңбасы, Үкіртай, Гун, Тайжи деген сияқты көптеген тең дәрежелі мансап титулдарын тағайындап, солар арқылы қазақтарға үстемдік жүргізді» (36 б.).

«Шет елдегі қазақтардың өмір сүрген қоғамдық ортасы» деп аталған екінші тарауында, қазақтардың Қытай Республикасы (1912–1949 жж.) кезіндегі қоғамдық жағдайы мен тіршілік тәсілдерін ашып көрсетеді. Содан кейін 1949 жылдан бергі Қытай Халық Республикасындағы қоғамдық өзгерістерді және олардың соңғы 70 жыл ішінде қазақ қауымдарының тағдыр-талайы, мәдениетіндегі дамуы мен тоқырауы тарихи тұрғыдан пайымдалады.

Қытайдағы қазақтардың жан санының өсуіне Қазақстаннан барған босқындардың үлкен ықпалы болғаны да пайымдалады: 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары және олардың отбасы мүшелері; Кеңес үкіметіндегі 1920–30 жылдардағы саяси жағдай, аштық пен саяси қуғын-сүргіннен бойтасалағандар қосылды. Бұл босқындардың келуімен Қытайдағы қазақ қауымының саны артып қана қоймай, олардың сапасы да өзгерді, - дейді. Соның нәтижесінде Қытайда тұрып жатқан қазақтар екі түрлі топтан құралады: басым көп бөлігі – кезінде шекара делимитациялаудан бұрын атажұртында барып орныққандар, яғни өздерін байырғы атажұртында отырмыз деп санайтындар; екінші топты құрайтындар - Кеңес Одағы кезінде түрлі себептермен ауып барғандар.

Автор архив құжаттарына сүйене отырып, Қытайдағы қазақтардың өмір сүрген қоғамдық ортасын тұжырымдап сипаттайды. Сондай-ақ Моңғолия жеріндегі қазақтар - XIX ғасырдың соңғы жартысында Қытайдың Алтай аймағынан көшіп барған Абақ-керей тайпалары және XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның Марқакөл мен Зайсан аудандарынан босып барған Наймандардан қауымдасқан. Олардың Моңғол мемлекет құрамына қабылдану барысы ұзаққа созылғанын пайымдайды. Екінші тараудың екі параграфы Моңғолиядағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық ортасы және әлеуметтік дамуына арналған (40 б.). Оларды қазақтардан шыққан бір гун мен 15 үкірдай басқарды. Моңғолиядағы қазақтардың жайылымдық жерлерінің кеңдігі мен өміршең рухы олардың моңғол далаларында сақталып қалуы мен дамуына негіз болды. Ал Моңғол мемлекетінің дербестігі ондағы қазақтардың азаматтық алуына және әлеуметтік саяси істерге қатысуына алғышарт әзірледі деп тұжырымдайды автор.

Н. Мұқаметханұлы Қытайдағы қазақ босқындарының күрделі мәселелеріне ерекше мән беріп, оларға «Қазақтардың алыс шетелдерге босып кетуі» деген жеке параграф арнайды.

Автор Алтай аймағы қазақтарының ішкі көшіп-қонуының негізгі бес себептерін анықтайды, яғни олардың шығысқа үдере көшуі және Шэн Шицай губернаторының зұлымдық саясатының салдары, оның Кеңес Одағының қолдауымен жүргізген тағылық саясаты екенін талдап көрсетеді. 1940-шы жылдары Қытайдағы қазақ қауымының саны азайды, өйткені саяси өзгерістерге байланысты және Шыңжандағы қозғалыстарға орай қазақтардың елден шеттеп, тіпті шөл басып, тау асып алыс шетелдерге босып кеткен-ді.

Қытайдың оңтүстік батысынан Кашмирге өтіп барған босқын қазақтарды, 1953 жылы Түркия Республикасы қабылдайды. Автор Түркияның бауырлас халықтың тағдырына көрсеткен көмегін жоғары бағалайды. Түркия елі 3000-ға жуық қазақ босқындарды қабылдаған еді, олардың жан саны өсіп ХХ ғасырдың 80-ші жылдары 11 690 адамға жетті (60, 62 бб.). Қазақтар жаңа ортада еркіндікке қол жеткізе отырып өздерінің құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартты. Олардың біршамасы Еуропаға еңбек миграциясы ретінде қоныс аударып Франция, Германия, Ұлыбритания, Норвегия және т.б. елдерде тұрақтады. Еуропадағы қазақтардың жалпы санын, Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстаннан барған қазақтарды қосқанда жалпы саны 10 000 адам шамасында деп есептейді. «Бірақ заман өте келе олардың ұрпақтары қазақы болмысынан, ұлттық сана-сезімінен, ұлттық құндылықтардан айырылып бара жатқанын жасыра алмаймыз және ол үдерісті тоқтата да алмаймыз» деп үлкен өкінішпен тұжырым жасайды (63 б.).

III-тарау «Қазақ халқының ортақ ұлттық санасы» деп аталған, бұл бөлімде маңызды пәнаралық мәселелер қамтылған: «Қазақ халқында ұлттық ішкі бірліктің сақталуы», «Қазақы сананың әлеуметтік және рухани әлеуеті», «Қазақтардың ұлттық бауырмалдығы және мәдени байланыстары», «Қазақтардың саяси жатсынуы және этникалық танымы» деген тақырыптарды терең тарқатып сипаттайды.

IV-тарау «Тәуелсіздік және қазақ халқының жаңаша тұтастану үдерісі» деп аталады. Мұнда зерттеуші Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің арқасында қазақ халқының жаңа форматтағы біртұтастану үдерісін пайымдайды. Автордың пайымы бойынша, Қазақстандағы ұлттық бірегейлену үдерісінің дамуы – әлемнің төрт бұрышында жүрген қазақтарда ортақ ұлттық санасының болуына байланысты өрістеген. Шетелдерде өмір сүріп жатқан этникалық қазақтар, «бөтен» саяси мәдениеттің ықпалында ұшыраса да, олардағы қазақы сана-сезім оларды тарихи отаны - Қазақстанға «жұмсақ» оралуына ықпал етеді.

ХХ ғасырда қазақ халқы негізінен социалистік жүйедегі қоғамда өмір сүрді. Оларды мемлекеттік әкімшілік шекаралар бөліп тұрғанына қарамастан, қоғамдық-гуманитарлық ортадағы уақыт пен кеңістіктегі өздеріне ғана тән қасиеттерін сақтап қалды. Қытай, Моңғолия мен Қазақстан қазақтарының арасындағы халықтық коммуникация жалпы ұлттық сана-сезім мен құндылықтар талғамын сақтауға ықпал етті. Сондықтан да тәуелсіздік жағдайында шетелдердегі қазақтар Отанға оралып, жаңа тарихи дәуірде тұтастануға ойысты деп санайды автор. Сондай-ақ ол бүкіл ұлт болып, ел болып біртұтастанғанда ғана Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін қамтамасыз етеді деп тұжырымдайды.

Автор осы көзқарасын дәйектей түсу үшін монографиясының V тарауын «Қандастар және Мәңгілік ел болу» тақырыбына арнапты. Өте орынды. Бұл тарауда қандастардың (репатрианттардың) елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани жаңғыруындағы атқарып отырған қызметін нақты мысалдармен айқын көрсеткен. Еліміздің демографиялық әлеуетінің артуына, бизнес кәсіпкерліктің дамуына, мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңеюіне, отандық ғылым, білім беру саласы мен медицина-денсаулық қорғау істеріне қосқан қомақты үлестері нанымды пайымдаған.

Ғалым осы бір монографиясын жазарда жалпыәлемдік зерттеу әдістерін органикалық түрде қолданған: жүйелі талдау, синтез, дедукция, индукция статистикалық салыстыру және тарихи культурология т.б. Салыстырмалы-сәйкестік және мәселелік-хронологиялық әдістер хронологиясы аясында, алайда ол түрлі өңірлер, елдер мен жағдаяттағы тарихи құбылыстардың жалпылығы мен даралығын анықтауға мүмкіндік берген. Біз бұл жерде тек тарихи ілімнің кеңеюін ғана емес, сонымен бірге жаңа әдістемелік тәсілдерді көріп отырмыз, – қазақ халқының

тарихындағы тағдыршешті мәселелерді көтеру арқылы оның егемен Қазақстан тұрғысынан біртұтастығы мен бірегейлік заңдылығы ашылған.

Пәнаралық зерттеу нәтижесін автор «Қорытынды» бөлімінде егжей-тегжейлі пайымдаған. Монографияда «Пайдаланылған деректер тізімі», «Белгілер мен қысқартулар тізімі» берілген. Аңдатпа ағылшын және орыс тілдерінде, мазмұны – үш тілде жазылған.

Автор өзінің монографиясына эпиграф ретінде ұлы Абай Құнанбаевтың сөздерін берген:

«Бірінді қазақ бірін дос,

Көрмесен істің бәрі бос».

Шындығында, Абай өсиеті бүгінгі әрқайсымызға, бүкіл қазақ әлеміне арналған ғой. Өсиетті орындау біздің парызымыз!

Оқырмандардың назарына ұсынып отырған Н. Мұқаметханұлының монографиясында қазақ халқының бірлігі, ұлттық біртұтастығы мен бірегейлену үдерісі сынды аса маңызды тақырыптар зерделенген. Еңбектің ғылыми құндылығы, практикалық маңызы да осында деп санаймыз. Еліміздің мызғымас іргетасы да ұлттық бірлікте.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 6 наурызында № 280 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020–2030 жылдарға арналған сыртқы саясаты Тұжырымдамасының адам құқығы, гуманитарлық дипломатия саласында «шетелдегі қазақ қауымы шоғырлы тұратын жерлерде қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға, олардың тарихи отанымен байланысын, соның ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар» Қоры арқылы қолдау» атап көрсетілген. Сондықтан мемлекетіміздің шетелдердегі этникалық қазақтармен байланысы дами түседі, дәстүрге айналған қандастардың көші-қоны жаңа Қазақстан жағдайында өз жалғасын табады деп сенеміз.

Information about the authors:

K.N. Baltabayeva – Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kulgazira_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>.

МАЗМҰНЫ

Абдулина А.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТТЕРІ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ.....	4
Әділбаева А.С., Жақыпова Т.У. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. 20-30 жж.).....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. МОҢҒОЛ ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУДДИЗМ ТАРИХЫНЫҢ ЕКІ КЕЗЕҢІ ХАҚЫНДА.....	32
Алдажұманов Қ.С., Қыпшақбаев Қ.З. ҚАЗАҚСТАННЫҢ АДАМ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРЫН КСРО-НЫ ҚОРҒАУҒА ЖҰМЫЛДЫРУ.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҮШЫРАУ ТАРИХЫ.....	65
Жұмағалиев Д.А., Арынова З.Қ. ОТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АСА МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ҚАБЫЛДАУЫ МЕН БАҒАЛАУЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША).....	77
Жамбулатов К.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҮРПЫ.....	91
Жүсіп Сұлтан-Хан, Қозыбаева М.М. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҮЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ФЕНОМЕНІ.....	101
Закарья Р. ЕУРОПАЛЫҚ ЭМИГРАНТТАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫ.....	112
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С., Садықов Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.).....	134
Көмеков Б.Е., Ташқараева Ә.М. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	146
Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. ОТАРЛАУДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ НАРРАТИВТЕРІ.....	158

Құрманов З.К. ҚЫРҒЫЗ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ НЕГІЗГІ САЛУШЫ ӘКЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.....	168
Құрманалина Н.Н., Мұхатова О.Х., Қуанбай О.Б. РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМОВ.....	177
Қуанбай О.Б. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР (XVIII – XIX Ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫ).....	187
Қозыбаева М.М. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ; ЗЕРТТЕЛМЕГЕН БЕТТЕР.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. СЫРДАРИЯ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. ЕСІМ ЖӘНЕ ТҮРСЫН ХАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ТАЛАС-ТАРТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	221
Хайдаров Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (1928-1932 жж.) (Жәнібек, Шыңғырлау аудандары материалдары негізінде).....	234
Сын-пікір Рецензия Review	
К.Н. Балтабаева НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ. КІТАБЫНА СЫН – ПІКІР.....	249

СОДЕРЖАНИЕ

Абдулина А.Т. ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОСНОВНЫХ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ.....	4
Адильбаева А.С., Джакипова Т.У. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ –КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. О ДВУХ ЭТАПАХ ИСТОРИИ БУДДИЗМА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА.....	32
Алдажуманов К.С., Кыпшакбаев К.З. МОБИЛИЗАЦИЯ ЛЮДСКИХ И МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСТАНА НА ОБОРОНУ СССР.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ ПОЛЯКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	65
Джумагалиев Д.А., Арынова З.К. ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫХ В КАЗАХСТАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ).....	77
Жамбулатов К.А. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	91
Жусип Сұлтан-Хан, Козыбаева М.М. АЛИХАН БУКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ И ФЕНОМЕН ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	101
Закарья Р. РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЭМИГРАМТАМ.....	112
Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Садыков Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.).....	134
Кумекон Б.Е., Ташкараева Ә.М. УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	146
Крупко И.В., Бурханов Б.Б. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	158

Курманов З.К. ОБ ОТЦАХ – ОСНОВАТЕЛЯХ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	168
Курманалина Н.Н., Мухатова О.Х., Куанбай О.Б. КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	177
Куанбай О.Б. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ (XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.).....	187
Козыбаева М.М. ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: НЕИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ЕСИМ ХАНА И ТУРСУН ХАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ШЕЖИРЕ И УСТНОЙ ИСТОРИИ).....	221
Хайдаров Е.Е. НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928-1932 гг.) (На основе материалов Джанибекского, Чингирлауского районов).....	234
Рецензия Сын-пікір Review	
К.Н. Балтабаева РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	249

CONTENTS

Abdulina A.T. LANGUAGES AND CULTURES OF REPRESENTATIVES OF THE MAIN ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE KAZAKH MODEL OF INTERETHNIC CONSENT.....	4
Adilbaeva A.S., Dzhakipova T.U. MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY.....	18
Akymbek Y.Sh., Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A. ABOUT TWO STAGES OF THE HISTORY OF BUDDHISM IN THE SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN OF THE PRE-MONGOL PERIOD.....	32
Aldazhumanov K.S., Kypshakbayev K.Z. MOBILIZATION OF HUMAN AND MATERIAL RESOURCES OF KAZAKHSTAN FOR THE DEFENSE OF THE USSR.....	48
Beknazarov R.A., Kushkarova G.K., Baktygali Zh.B. THE HISTORY OF REPRESSION OF POLES OF AKTOBE REGION.....	65
Jumagaliyev D.A., Arynova Z.K. PERCEPTION AND ASSESSMENT BY KAZAKH HISTORIANS OF THE MOST SIGNIFICANT HISTORICAL PERSONS IN KAZAKHSTAN (BY THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS).....	77
Zhambulatov K. FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE OF WESTERN KAZAKHSTAN.....	91
Zhussip Sultan-Khan, Kozybayeva M.M. ALIKHAN BUKEYKHAN, AKHMET BAITURSYNULY AND THE PHENOMENON OF THE NEWSPAPER «KAZAKH».....	101
Zakarya R. THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT TOWARDS EUROPEAN EMIGRANTS.....	112
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S., Sadykov T.S. ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS.....	125
Issayev M.S., Shametov S.T., Dzhapparova R.T. THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953).....	134
Kumekov B., Tashkarayeva A. ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM": ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION.....	146
Krupko I.V., Burkhanov B.B. HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES POSTCOLONIAL STUDIES HISTORICAL MEMORY OF THE KAZAKH SOCIETY.....	158

Kurmanalina N., Muhatova O., Kuanbay O. KENESARY KASSYMOV IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY.....	168
Kurmanov Z. ABOUT THE FOUNDING FATHERS OF THE KYRGYZ STATEHOOD.....	177
Kuanbay O. ARCHIVAL MATERIALS ABOUT KAZAKH BATYRS (XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURIES).....	187
Kozybayeva M.M. THE FAMINE OF 1921-1922 IN NORTH KAZAKHSTAN: UNSTUDIED PAGES.....	201
Razdykov S.Z., Dossymbetov N.A. THE HISTORY OF STUDYING THE IRRIGATION SYSTEM OF SYRDARYAN KAZAKHS.....	209
Sabdenova G.E., Baigunakov D.S. SOME ISSUES OF THE CONFRONTATION BETWEEN YESSIM KHAN AND TURSUN KHAN (BASED ON THE MATERIALS OF SHEZHIRE AND ORAL HISTORY).....	221
Khaidarov E. PEOPLE'S UPRISINGS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION (1928-1932) (Based on the materials of Dzhanibek, Chingirlau districts).....	234
Review Сын-пікір Рецензия	
K.N. Baltabayeva REVIEW OF THE BOOK: NABIZHAN MUKAMETKHANULY. INTERNATIONAL PHENOMENON: THE PROCESS OF SEPARATION AND UNIFICATION OF THE KAZAKH PEOPLE.....	249

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«**edu.e-history.kz**» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.